

لیلی و مجنون

حکیم نظامی گنجه‌ای

با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی

به کوشش

دکتر سعید حمیدیان

www.ketab.ir

سرشناسه: نظامی، الیاس بن یوسف، ۱۳۰ - ۱۴۰ هـ
 عنوان و نام پدیدآور: لیلی و مجنون حکیم نظامی سجده‌ای / با تصحیح و حواشی حسن
 وحید دستگردی؛ به کوشش دکتر سعید حیدریان
 مشخصات ناشر: تهران: نشر قطره، ۱۳۷۶
 مشخصات ظاهری: [۲۲] یو، ۳۰۲ ص
 فروست: سلسله انتشارات - ۱۲۶ ادبیات - ۶۰ متون کهن
 شابک: ۹۷۸ - ۹۶۴ - ۵۹۵۸ - ۴۰ - ۲
 وضعیت فهرست‌نویسی: قیاً
 موضوع: شعر فارسی - قرن ۶ ق
 شناسه افزوده: وحید دستگردی، حسن، ۱۳۲۱-۱۲۵۹، مصحح
 شناسه افزوده: حمیدیان، سعید، ۱۳۲۴ - ، مصحح
 رده‌بندی کنگره: PIR ۵۱۳۷ ۱۳۷۶
 رده‌بندی دیویی: ۸۱ / ۲۳
 شماره کتاب‌شناسی ملی: ۷۶-۸۳۲۲ م

شابک: ۹۷۸ - ۹۶۴ - ۵۹۵۸ - ۴۰ - ۲ ISBN: 978-964-5958-40-2

یلمی، معنون (حکیم نظامی گنجه‌ای)

کوشش: دکتر حمید حمیدیان

نسخه: زیلا پی سخن

چاپ هجدهم: ۱۳۹۰

چاپ: اول

صحافی: خلیج فارس

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

بها: ۲۷۰۰۰ تومان

استفاده از این اثر، به هر شکلی،

بدون اجازه ممنوع است.

خیابان دکتر فاطمی، خیابان شیخلر (ششم)، کوچه بنفشه، پلاک ۸

تلفن: ۳-۵۱-۳۳۳۳۹۷۸۸

دورنگار: ۰۷۸۲-۸۹۷۸

کد پستی: ۱۴۱۵۶۷۳۳۱۳

www.nashreghatreh.com

info@nashreghatreh.com

nashr.ghatreh@yahoo.com

Printed in the Islamic Republic of Iran

فهرست مطالب

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
۵۳	۲۳. تمثیل	الف	پیشگفتار ویراستار
۵۳	۲۴. بیدادکش نباید بود	با	درباره این دفتر
۵۴	۲۵. به ترک خدمت پادشاهان گفتن	۲	۱. توحید و نیایش
۵۴	۲۶. به رزق و کار کسان دست‌اندازی نباید کرد	۱	۲. نعت پیغمبر اکرم (ص)
۵۵	۲۷. خرسندی و قناعت	۱	۳. معراج پیغمبر
۵۶	۲۸. نشاط خدمت به خلق کردن	۱	۴. برهان قاطع در حدوث آفرینش
۵۶	۲۹. افتخاری جوی تا بلند شوی	۱۷	۵. آغاز برهان
۵۷	۳۰. در حال سحر سخن سرایی پرداختن	۲۴	۶. سبب نظم کتاب
۵۷	۳۱. آغاز داستان	۳۰	۷. در مدح شروانشاه اخستان بن منوچهر
۶۲	۳۲. عاشق شدن ایلی مجنون به یکدیگر	۳۶	۸. خطاب زمین‌بوس
۶۵	۳۳. در صفت صومع مجنون	۳۸	۹. سپردن فرزند خویش به فرزند شروانشاه
۶۸	۳۴. رفتن مجنون به زاری لیلی	۴۰	۱۰. در شکایت حسودان و منکران
۶۹	۳۵. رفتن پدر مجنون به زاری لیلی	۴۴	۱۱. عذر شکایت
۷۳	۳۶. زاری کردن مجنون در عشق لیلی	۴۵	۱۲. در نصیحت فرزند خود، محمد نظامی
۷۹	۳۷. بردن پدر مجنون را به خانه کعبه	۲۷	۱۳. خوبی کم‌گویی
۸۱	۳۸. آگاهی پدر مجنون از قصه قبیله لیلی	۴۸	۱۴. یاد کردن بعضی از گذشتگان خویش
۸۵	۳۹. پند دادن پدر مجنون را	۴۸	۱۵. یادآوری از پدر
۸۸	۴۰. جواب دادن مجنون پدر را	۴۹	۱۶. یاد مادر خود، رئیسۀ کرد
۹۰	۴۱. حکایت	۵۰	۱۷. یادآوری از خال خود، خواجه عمر
۹۲	۴۲. در احوال لیلی	۵۰	۱۸. یاد از همدمان رفته
۹۶	۴۳. رفتن لیلی به تماشای بوستان	۵۱	۱۹. فراموشی از پیکر و جسم
۱۰۱	۴۴. خواستاری ابن سلام لیلی را	۵۱	۲۰. فراموشی از سراقازی
۱۰۲	۴۵. رسیدن نوفل به مجنون	۵۲	۲۱. فراموشی از عمر رفته
		۵۲	۲۲. به ترک فروتنی و افتادگی گفتن

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
۱۹۱	۷۰. نامهٔ مجنون در پاسخ لیلی	۱۰۸	۴۶. عتاب کردن مجنون با نوفل
۱۹۸	۷۱. آمدن سلیم عامری، خال مجنون، به دیدن او	۱۰۹	۴۷. جنگ کردن نوفل با قبیلهٔ لیلی
۲۰۱	۷۲. حکایت	۱۱۴	۴۸. عتاب کردن مجنون با نوفل
۲۰۳	۷۳. دیدن مادر مجنون را	۱۱۶	۴۹. مصاف کردن نوفل، بار دوم
۲۰۶	۷۴. آگاهی مجنون از وفات مادر	۱۲۲	۵۰. رهانیدن مجنون آهوان را
۲۰۹	۷۵. خواندن لیلی مجنون را	۱۲۵	۵۱. آزاد کردن مجنون گوزنان را
۲۱۳	۷۶. غزل خواندن مجنون نزد لیلی	۱۲۹	۵۲. سخن گفتن مجنون با زاغ
۲۱۹	۷۷. آشنا شدن سلام بغدادی با مجنون	۱۳۱	۵۳. بردن پیرزن مجنون را در خرگاه لیلی
۲۲۱	۷۸. پاسخ مجنون به سلام بغدادی	۱۳۵	۵۴. دادن پدر لیلی را به ابن سلام
۲۳۲	۷۹. وفات یافتن ابن سلام، شوهر لیلی	۱۴۰	۵۵. بردن ابن سلام لیلی را به خانهٔ خود
۲۴۸	۸۰. صفت رسیدن خزان و درگذشتن لیلی	۱۴۲	۵۶. آگاهی مجنون از شوهرکردن لیلی
۲۵۴	۸۱. زاری کردن مجنون در مرگ لیلی	۱۴۶	۵۷. شکایت کردن مجنون با خیال لیلی
۲۶۴	۸۲. وفات مجنون بر روضهٔ لیلی	۱۴۹	۵۸. رفتن پدر مجنون به دیدن فرزند
۲۶۶	۸۳. آگاهی قبیلهٔ مجنون از وفات وی	۱۵۶	۵۹. جواب داد مجنون پدر را
۲۷۱	۸۴. ختم کتاب به نام شروانشاه	۱۵۸	۶۰. وداع کردن پدر مجنون را
۲۷۵	۸۵. خاتمه	۱۶۲	۶۱. آگاهی مجنون از مرگ مادر
۲۷۹	۸۶. تذکار	۱۶۶	۶۲. انس مجنون با وحوش و شیعیان
۲۸۱	۸۷. ضرب المثلها	۱۶۰	۶۳. حکایت
۲۸۵	۸۸. فهرست اعلام	۱۷۲	۶۴. نیایش کردن مجنون به درگاه خدای تعالی
۲۹۷	۸۹. بیوست	۱۷۸	۶۵. نیایش مجنون با زهره
		۱۷۸	۶۶. نیایش مجنون با مشتری
		۱۷۹	۶۷. نیایش مجنون به درگاه یزدان
		۱۸۰	۶۸. رسیدن نامهٔ لیلی به مجنون
		۱۸۶	۶۹. مفاد نامهٔ لیلی به مجنون

پیش‌گفتار ویراستار

طبع معروف شادروان استاد حسد وحید دستگردی از آثار نامور و جاودان نظامی همواره در نظر انتریت قاطع پژوهندگان نظامی به عنوان معتبرترین طبع شناخته شده زراحت در امر تصحیح متن و چه نگارش حواشی بی نظیر و گرهگشا از دترانه بیش از چهل سال مطالعه و تأمل و تحقیق دائم و تخصصی برخوردار بوده است. اما این متن ارجمند در جامه نادرخور طبعی بس پر غلط، که خسی از ایراد روشی در چگونگی ارائه نسخه بدلها نیز نیست، عرضه شده است. همین طبع سالهاست که بدون هیچ‌گونه تغییر و اصلاحی به صورت افست روانه بازار و بدتر از آن، چاپهایی بی بنیاد و سخت مغلوطربا عنوان «از روی طبع وحید دستگردی» به خورد نظامی دوستان داده می شود. همین بازاری کاریها و سودجوییها این نگارنده را بر آن داشت تا برای نخستین بار با ویرایشی دقیق و همه جانبه، در عین

حفظ امانت کامل، طبعی پاکیزه و پیراسته که هم در شأن برترین سراینده منظومه‌های غنایی در ادب پارسی و تازی باشد و هم ارج و قدر متن گرانمایه وحید دستگردی را چنانکه هست بازنماید به دوستاناران پیشکش کند. همچنین خود مصحح فقید با بازنگریهای پس از طبع در اینجا و آنجا در مقدمه‌ها و مؤخره‌های منظومه‌ها، در گنجینه و حتی گاه در حواشی، دست به تصحیح و تجدیدنظر در متن و بدلهای زده است، که این تغییرات فراوان نیز می‌بایست در کتاب اعمال می‌شد، لیکن از آنجا که بدین کار زمان نیافت، این ویراستار بدان برخاست.

در اینجا توضیحاتی اجمالی را در باب اهم کارهای انجام شده بر روی سبعة سنا سروری می‌بیند، و پیشتر ناگزیر از ذکر نکته‌ای مهم است و آن اینکه: چنانچه پیشتر نزدیک به همه پژوهشها در باب نظامی و خمسة او با ارجاع و استناد به طبع وحید انجام گرفته، به منظور اینکه همه آنها به قوت خود باقی بماند و پژوهندگان از این پس نیز با آسودگی خاطر به طبع حاضر ارجاع کنند، چهارچوب طبع وحید از نظر سطور متن و حواشی و شماره صفحات و سطرها عیناً حفظ شده است، جز در مورد گنجینه که نه لزومی به حفظ دقیق کادر صفحات بوده و نه با توجه به تغییرات و برخی پس‌بینی‌ها، ضروری (که در جای خود توضیح داده‌ام) امکان آن وجود داشته است. به هر حال، بدیهی است که حفظ کادر صفحات و سطور بویژه با تغییر قطع کتاب و هیأت چاپ خالی از دشواری نبوده، که این مهم با سعی و دقت حروفچین به بهترین شکل میسر گردیده است.

۱. همچنان‌که اشارت رفت، مرحوم وحید پس از طبع کتاب، هم در طی تذکراهای اول و آخر هر دفتر یا ذیل عنوان «تعلیقات...» و هم

در حواشی، اصلاحات و تجدیدنظرهای فراوان، چه در مورد ضبط ابیات متن و چه نسخه‌بدلها و نیز شروع ابیات، کرده و حتی در موارد متعدّد خواسته بیت یا ابیاتی از متن به حاشیه یا برعکس منتقل شود. این نگارنده برای نخستین بار و با تقبل مشکلات و نیز خطرات احتمالی، تمامی این تغییرات را (البته دقیقاً به روش خود وحید و عیناً به صورتی که خواسته، بی هیچ کاست و فزودی) در کتاب وارد کرد، و این یکی از برتریهای مسلّم طبع حاضر بر چاپ مبناست. بدست قسمت‌های یادشده از آنجا که دیگر نیازی به آنها نبوده حذف شده، ولی تناسی موارد تغییر و چگونگی و حدود هریک در طی پیوست (در انتهای هر دفتر به آگاهی خوانندگان رسیده، لیکن در مواردی که وسعت زیاد برای حواشی یا در ضمن مطالب خود در گنجینه خواستار تغییری شده، در مکان مربوط پس از انجام آن، در داخل دو قلاب ذکر کرده‌ام. به درخواست مصحح صورت گرفته است.

۲. اغلاط چاپی فوق‌العاده زیاد کتاب (در هر دفتر صدها) تماماً و به دقت اصلاح و در «پیوست ۱» در انتهای هر دفتر ثبت شده است. البته به منظور کاهش حجم این پیوست، پس از هر دو و شریک از ثبت خطاهای فراوان سرکشها خودداری کرده‌ام و نیز از اغلاط مربوط به نقطه‌ها تنها مواردی ثبت شده که مهم و مخل معنی بوده است.

۳. فواصل چاپی، که بی‌اندازه نادرست و مشکلی مهم در درک متن و حواشی و کمتر سطر و جمله‌ای از آن برکنار بود، تماماً بر اساس معنی اصلاح شده است.

۴. رسم‌النخط و املا برحسب روش جدید تغییر یافته؛ البته از برخی افراطهای رایج خودداری گردیده و نیز در مواردی که تغییر آن

مخلّ صنعت یا معنایی ویژه بوده، از آن صرف نظر شده است.
 «ها»ی جمع پیوسته کتابت شده. های غیرملفوظ که اغلب در الحاق به «ها»ی جمع حذف شده بود اعاده گردیده، مثل نامها (نامه‌ها) و جامها (جامه‌ها).

یاء‌های نسبت، نکره و شناسه فعلی را که در الحاق به های غیرملفوظ به صورت «ه» (یاء ملّینه یا نیمه) یعنی به روش قدیم در متن و حواشی نوشته شده بود به «ای» تبدیل کرده‌ام، مانند گنج‌های، خانه‌ای، گفته‌ای به جای گنجه، خانه، گفته. همچنین در متن و حواشی، یاء ملّینه بر روی های غیرملفوظ در حالت اضافه اصلاً گدار، بشد، رد، مثل رشته تب، جامه نو، که آن را افزودم: رشته تب، جامه نو نیز یاء ملّینه بعد از الف و واو به یاء (ی) بدل شده، یعنی به جای فرمان بینائی، بخارائی، موئی، بگوئی نوشته شده: فرمائی، بینائی، بخارائی، موئی بکری. به همین سان در الحاق به «ی» (یاء آخر کلمه) که به صورت ط زیش، شروائتی بود، به طننازیبی، شروائیتی بدل گردید. نام شهر معروف گاه به شکل «مدائن» و گاهی «مداین» آمده بود، که به صورت آخری چون شد.

در باب «است» و حفظ یا حذف همزه از، که بسیار ناهمگون و اغلب به روش قدیم همزه حذف و به صورت پیوسته نگاشته شده بود، همزه را بازگرداندم، مثلاً اولست، آنست، گمانست را به شکل اول است، آن است، گمان است نوشتم. همچنین در الحاق به کلمات مختوم به «ه» و «ی» نیز که ناهمگون و گاهی به حذف و گاه به ابقای آن آمده بود، همه جا از نحوه تلفظ پیروی کردم، یعنی هر جا که تلفظ می‌شد ابقا کردم (گفته است، زبان‌رانی است، پشیمانی است) و هر جا که به تلفظ درنمی‌آمد حذف کردم (آفریدست، جانیست،

جهانیست).

در الحاق کلماتی چون این، او، ای (ندا) به کلمه «که»، که ناهمگون بود، همه را به صورت کاین، کو، کای (به جای کین، کاو، کی) نوشتم. وضع کاف و گاف بی اندازه مغلوط و مغشوش بود، که همگی اصلاح و همگون شد. این گونه کلمات با کاف یکدست شد: لشکر، اشک، مشک، رَشک، تک، گنجشک، سرشک، پیکار و غیره. اما کلماتی که به گاف صحیح تر است به همین صورت کتابت و همگون گردید. مثل افگندن، آگندن، پراگندن و مشتقات و ترکیباتی چون کژاگن یا ترنگان، به همین گونه در مورد زگال (به جای زکال).

کلماتی چون گیم، چکنم، چکار، چبود را به صورت جدا (چه گویم، چه نم، چه کار، چه بود) نوشته و همگون کرده‌ام.

کلماتی که در گذشته «ت» و «ط» هر دو نوشته می شده با «ت» نوشته شد، مثل غلتیدن، ستر، تپچه تهران (بجز کلماتی چون طوفان، مغناطیس و امثال اینها که در زمان ما عده‌ای به «ت» می نویسند).

لازم به تذکر است که در نسخه بدلها و ابراهیم الحاقی، نظر به مقتضیات این سنخ، کوچکترین تغییری در رسم الخط نداده‌ام و خطاها را هم فقط در موارد محدود و اغلاط فاحش مظهر اصلاح کرده‌ام.

۵. عربیهای متن و حواشی به تمامی و به دقت اعرابگذاری و در موارد لازم (که کم هم نبود) اصلاح شد.

۶. خطاهای بیشمار در نظام عددگذاری و ارجاع و کلاً تمامی افتادگیها، جابجاییها و نابجاییهای اعداد، بدون ذکر در فهرست اغلاط، اصلاح شد. اعداد ارجاعی (تک) در همه منظومه‌ها بجز

هفت پیکر در وسط دو مصراع بود، بگذریم از اینکه در چگونگی ارائه اعداد هم ناهماهنگی زیاد بود، مثلاً برخی داخل پراتز و برخی درون گیومه و گاه بدون ایندو آمده بود، و مهمتر اینکه اعداد ارجاعی در مکان دقیق و درست خود قرار نداشت. نیز در هفت پیکر به جای گذاردن عدد تک روی مورد مربوطه، شماره سطر ملاک قرار گرفته بود، و همین امر برای خواننده اشکالات فراوان پدید می‌آورد. اینجانب عدد تک را دقیقاً در جای مناسب خود، خواه روی کلمه و خواه در آخر بیت یا مصراع قرار داد تا عدد راجع و مرجوع آن با دیگری همخوانی یابد. لذا کار خواننده در طبع حاضر بسیار آسانتر خواهد بود. همچنین اعداد مشخص‌کننده شماره ابیات در مخزن و اقبالنامه سلاً دار نشده و در خسرو و شیرین، لیلی و مجنون و شرفنامه در هر پنج بیت به ترتیب ۵، ۱۰، ۱۵، و... گذاشته شده بود، در حالی که در هفت بحر در تمام ابیات و به صورت پیاپی (۱، ۲، ۳، و...) آمده بود. برای رفع این نامرغوبی، شماره ابیات در همه دفاتر به طور یکسان در هر پنج بیت در طرف راست گذارده شد. هم از این جهت است که اعداد و کلاً نظام ارجاع در چاپ کنونی با طبع مبنا یکسره تفاوت دارد.

۷. در همه منظومه‌ها (بجز مخزن) مصحح ضبط ابیات از نسخه بدل را که آنها را نیز همچون ضبط متن صحیح می‌دانست، بر مبنای نظر وی از لحاظ صحت و اعتبار در مکان دوم و برتر از سایر نسخه‌ها بوده، در خود متن و داخل پراتز یا گیومه در جلوی ضبط متن گذارده بود. این نحوه ارائه نسخه بدل، گذشته از مغایرت با روشهای درست و رایج زمان ما، موجب نازیبایی و نیز درازی بسیاری از مصراعها و در نتیجه، فقدان فواصل مناسب بین کلمات و چه بسا غلط‌خوانی می‌گردد. این

ویراستار بهتر آن دید که کلیه این موارد را، که تقریباً در همه صفحات و گاه چند بار در هر صفحه آمده بود، با استفاده از روش خود وحید در ارائه سایر نسخه‌ها در حواشی، و حتی با نشانه‌های سجاوندی که او به کار برده است، از متن به حاشیه منتقل کند. بدین منظور و برای آنکه این فقرات از دیگر حواشی شخص مصحح کاملاً متمایز باشد، آنها را، پس از گذاردن عدد ارجاعی در متن بر روی مورد مربوطه، در حاشیه قرار داده است. بدین سان این عیب مهم روشی و نیز صوری طبع وحید، بی‌آنکه کمترین عدولی از اصل امانتداری همیشگی ما صورت گرفته باشد، رفع گردیده است.

۸. سجاوندی نادرست اصلاح و سجاوندهای ضروری برای تسریع و تسهیل نرات و درک معانی ابیات متن و سطور حاشیه افزوده شده، لیکن در این باره از برخی افراط و تفریط‌های این زمانه خودداری گردیده است.

۹. خطاها، ناهماهنگیها و آسفت‌های فراوان در نمایه‌های آخر هر دفتر اصلاح و برخی نواقص آنها تا حدی برطرف یافته و تکمیل شده. فهرست مطالب که در دفتری در ابتدا و در دیگری در انتها آمده بود، همه در آغاز دفاتر قرار داده و نیز برحسب وضعیت جدید تکمیل شده است.

۱۰. اعلام کتاب، که گاه با حروف سیاه و گاه نازک متن آمده بود، همه جا با حروف کج (ایرانی‌ک) همگون شده است.

۱۱. پیوستهای ۱ و ۲ در آخر هر دفتر از این ویراستار است. پیوست ۱ شامل اصلاحات و تغییراتی است که ویراستار انجام داده. این فهرست دراز، با وجود سعی در اختصار و اکتفا به موارد مهم، نشان‌دهنده اغلاط بیشمار کتاب و یکی از نمودارهای برتری طبع

حاضر بر طبع مبناست. گفتنی است که علامت سؤال (؟) در مقابل برخی فقرات، نشانه این است که اطمینان کامل از غلط بودن آن و یا صحت وجه پیشنهادی نداشته‌ام. پیوست ۲ نموداری است از حدود کلی تغییراتی که برحسب آخرین تجدیدنظرها و اصلاحات شخص وحید فقید در متن، نسخه بدلها و شروح حواشی داده‌ام (برای آگاهی بیشتر درباره این دو فهرست به توضیحات اینجانب در ابتدای پیوست ۱ از مخزن و پیوست ۲ از خسرو و شیرین بنگرید).

۱۲ اختصارات و علائم به کاررفته از طرف این ویراستار همگی مطابق عرف و رواج است، همچون ص (صفحه)، س (سطر)، ح (حاشیه)، م (من) و غیره. دو قلاب (کروشه) فقط نشانه افزودگی از جانب ویراستار است، که در مورد افتادگیها و نیز نقل نسخه بدلها از متن به حاشیه به کار رفته است. علامتی که در طبع مبنای منظومه‌ها (بجز مخزن) به شکل «سان» (آکولاد) خوابیده در زیر سطور متن و معادل آن در حاشیه آمده بود از مصحح مرحوم و نشانه بیت یا ابیات الحاقی است. چون این کمانها سکیل نمی‌نمود، در متن به جای آن از خطی ممتد (چهارسانتیمتری) استفاده شد و در حاشیه، چون با وجود عنوان «الحاقی» نیازی به این نشاننده هر کدام فضای یک سطر را هم اشغال می‌کرد) نبود، حذف گردید زیرا به همان اینجانب خود ترتیب عنوانهای «الحاقی» برای نشان دادن مکان هر کلمه کافی است، بدین سان که عنوان «الحاقی» اول مربوط به خط ممتد اول است، عنوان دوم مربوط به خط دوم و بر همین قیاس.

(این پیشگفتار، که از چاپ دوم و به منظور آگاهی خوانندگانی که دفتر حاضر را به صورت تک جلدی تهیه کرده‌اند افزوده شده، ملخصی است از پیشگفتار مفصل ویراستار در ابتدای مخزن الاسرار.

برای آگاهی بیشتر از برخی دقایق و جزئیات کارهای انجام یافته
بر روی طبع کنونی به همانجا بنگرید. همچنین توضیحاتی در باب
هر منظومه، که در پی خواهد آمد، نیز برافزوده همین طبع است.)

www.ketab.ir